

Contribuția populației evreiești la dezvoltarea multilaterală a Aradului

<Perioada sec. XVIII-XIX>*

Dan Demșea

Negustorii greci, fenicieni ajunseseră să cunoască râurile Maris (Mureș) și Crisius (Criș) iar după diaspora din vremea imperiului roman avem de-a face cu prezențe evreiești în părțile Aradului. Vadurile, locurile de trecere prin apa scăzută a râului Mureș, au favorizat popasul turmelor de vite mari și mici cât și amplasarea locurilor de târg. În preajma lor au apărut fortificațiile militare antice și medievale. La Orodul de odinioară exista un vad de trecere a râului Mureș. Locul de târg de lângă fortificația civilă, militară și ecleziastică a Sfântului Martin de Orod (azi lângă comuna Vladimirescu, fostă Glogovăț) era amplasat în anul 1000 la intersecția drumurilor rutiere care legau Sudul mediteranian de Munții piemontani viticoli ai Aradului. Nucleele urbane incipiente relativ stabile cu prezențe de obște izraelită sunt atestate documentar începând din secolul al XVI. Prezența unor evrei de rit spaniol la Lipova și Ineu în jurul piețelor și dughenelor sau bazarelor reproduceau situația din Istanbul (Bizanțul).

După extinderea imperiului austriac în aceste locuri (în 1687 la Arad) în urma războiului cu imperiul otoman, unii izraeliți primesc scrisoare de protecție pentru locuire pe locul actual al orașului Arad (primii doi în anul 1717). Majoritatea celor veniți dinspre vest purtau nume de rezonanță germană. Datorită interdicțiilor pentru cei de după primul născut de a forma familie în localitatea natală înțelegem astăzi și cunoaștem mai bine venirea imigranților. De-aseamenea, pe baza matricolelor de stare civilă avem o imagine bine definită cum obștile evreiești, de exemplu, de la Arad, Șimand, Curtici și Nădlac au roit spre estul fostului comitat al Aradului. Așa apărea la Buteni o sinagogă, unde veneau să se căsătorească cei răspândiți cu negustoria mărunță sau angrosistă pe la sate.

Izolarea față de creștini în secolul al XVIII-lea (în locații în afara intravilanului orășenesc) cât și limitarea participării la viața instituțională a vremii a impulsionat asociaționismul. În afara templului, Asociația Chevra Kadișa se îngrijea de înmormântare, administrarea cimitirelor și tratamentul bolnavilor. Locuirea lor masivă în intravilan a început după plecarea familiilor foștilor grăniceri ai regimentului tisa-mureșan (1756) din cartierul rascian pe teritoriul Ucrainei. Axul de locuire inițial se întindea de la est (pe malul Mureșului până în sud spre pădurea camerală Ceala, de-alungul străzilor Kuncz Aladár (numită pe harta din anul 1828 „Zsidó utcza”), Cozia, piața Sârbească, strada Hunedoarei), împânzit de ateliere de meșteșugari care nu erau primiți în breslele creștine. Nu întâmplător str. Hunedoarei se numise la începutul secolului al XIX-lea strada Fabricilor. Evreii întreprinzători obținuseră din partea administrației regale acel „Fabrique Privilegium”. Primii deschizători de drum (de la manufactură spre fabrică) au fost Winkler (tăbăcărie și piele) din 1841 și Klein (postav) din 1838. Ziaristul Szöllösy K. își amintea peste 40 de ani de câțiva întreprinzători. Schwellengraber Iuliu fabrica o apă de colonie „de Arad” în 1845, care însă a ieșit repede din modă. Probabil concurența produselor din Nürnberg era de vină. Acesta s-a apucat apoi să vândă timbre și să practice coafura. Saeffer Iosif fabrica pistoale cu disc și percutor, dispărând la un moment dat (probabil în America, unde s-a răspândit Coltul). Schopf Nandor grava în aur și argint. În materie de furnire exista precedentul

întreprins de către Iosef Weber. În câteva decenii fabricile de mobilă s-au înmulțit, depășind prin renume granițele imperiului habsburgic (amintim nume unora longevive precum Reinhardt, Steigerwald, Fleischer, Bruckner, Czeiler, Verbos, Lengyel).

Între producătorii de clei și amidon din deceniul post pașoptist se numărau Reiner Moritz și Grünzweig Ioan. De un singur fabricant de cerneală și pene de scris își amintea Szöllösy K.: Stross Moritz. În schimb uita de negustorii de vechituri, toți evrei, al căror număr crescuse de la 12 la 17 în 1881.

Între 1855-1862 calendarele calvine înregistrau în oraș comercianții cu dare de mână care veneau benevol să se înscrie pentru a fi publicați. În acest tablou apăreau necesarmente „expeditorii și comisionarii” ridicați dintre birjari și transportatori (frații May, Leon Tedesko, Blau și asociații, Haas Ionas, Deutsch, Czinner, Mittelman F. D., Woner, Holländer, Greger și Ebner). Cel puțin jumătate din cei 26 de hangii, cafegii și hotelieri erau evrei.

Între marii comercianți evrei am depistat șase patroni: Eisenstädter Armin, Goldberger și asociații, Kohn Carol, Rosenfeld și fiul, Spitzer Gerson și asociații și nu în ultimul rând, Schlesinger Moritz (care avea în plus o prăvălie de pălării).

Comercianții de grâne ajunseseră la peste 30 de patroni dintre care 16 erau evrei. Morarii și vânzătorii de făină din afara breslei au întâmpinat înainte de 1848 greutăți din partea celor din breaslă în privința desfacerii făinii. Numărul vânzătorilor liberi a crescut în 1912 la 28 de patroni, majoritatea lor fiind evrei.

Bogatele resursele agro-silvo-pastorale ale acestui nou Canaan (Aradul), insuficient valorificate, și-au găsit intermediarii cei mai numeroși între izraeliți (fabricanți, comercianți, transportatori, intermediari, arendași, administratori, concurențiali dar pricepuți și cinstiți). După recunoașterea orașului cameral privilegiat Arad între orașele libere regești prin diploma împăratului Francisc I din anul 1834, șansele eliberării de constrângeri în domeniile economiei au crescut pentru toți. Racordarea la economia capitalistă a fost de-a dreptul explozivă și benefică pentru întreaga populație a comitatului și mai apoi a județului în perioada interbelică. Așa se explică, printre altele, apariția Caselor comerciale Wodianer, Schossberger alături de cele ale comercianților aromâni (Șina etc) axate pe cereale, fermentarea tutunului. În 1912 existau 7 burse pentru valorificarea tutunului, majoritatea lor deținute de către evrei. Sătenii îi preferau pe asiguratorii evrei pentru despăgubiri în cazul lovirii de trăsnet a câpițelor cerealiere. Să dăm un exemplu, pe cel al familiei Deutsch. Încă din 1838, fiul Bernath al comerciantului de cereale Deutsch, preluase reprezentanța arădeană a societății Assicurationi Generali din orașul Triest de la Marea Adriatică. În anul 1844 el intra în rândul membrilor direcțiunii primului institut de economii („Sparrcassa”, înființată în 1840, după cum era consemnată de către monograful ei de rit occidental, Ottenberg Tivadar). În anul următor, 1845, ea devenea Societate Anonimă sub conducerea lui Markovits, Landshut și Hirschl.

Implicarea evreimii în *arte și meserii* în sens larg, avusese loc în urma strădaniilor rabinului neolog Chorin Aron „și a anturajului său pentru antrenarea enoriașilor” în acest sens. Comerciantul Iacob Hirschl obținuse aprobare de la Viena pentru construirea în 1817 a teatrului

(după cum se vede în feronerie balconului de la etaj, dinspre vechea piață a primăriei orășenești), imitându-i pe timișoreni și găzduind spectacole în cel puțin trei limbi.

În 1842 era înființată o asociație de întraajutorare a meseriașilor de religie izraelită. După anul 1842 era primită aprobarea de a deveni proprietari prin cumpărarea sau construirea de locuințe. Într-o mare măsură aspectul modest al orașului Arad s-a modificat substanțial prin creșterea numărului etajelor caselor civile datorită comanditarilor evrei. Noua aripă a Școlii primare evreiești, cu un etaj, construită din temelie, avea pe lângă clase de elevi, o sală de gimnastică la parter și o sală festivă la etaj.

Revoluția europeană de la 1848 a intronat egalitatea juridică a tuturor în fața legii. Printre altele se declanșa un apetit pentru înscrierea în gărzile naționale ungare. Leo Jeiteles tipărea în aceeași an ziarul de expresie germană „Der Patriot”. În speranța deschiderii spre emancipare pe calea reformelor structurale, doi evrei, Ignaț Deutsch și I. Robitsek au fost aleși în Consiliul orașului Arad. Iar Ignaț Herrl primea licență de fabricare a spirtului în 1848.

După încheierea războiului civil din imperiul habsburgic, era reformelor este continuată de către Viena. Pe plan juridic s-au afirmat juzii de orientare liberală Moșe Hirschl, Wolf Steinitzer, Leopold Epstein, Josef Hertz și Paul Wahlfisch.

Primul evreu proprietar de tipografie a fost Henrik Goldscheider în anul 1850. Peste câțiva ani, și-a deschis o librărie. La fel au procedat frații Bettelheim. Cei doi vânzători de papetărie, Stern și Löwenbach au supraviețuit până prin 1880. Unii dintre s-au specializat în vânzarea timbrelor.

În anul 1851, tot mai mulți treceau la folosirea mașinilor cu abur pentru mori, pentru fabricarea lichiorului, spirtului și a oțetului, în concurență cu moșierii, (în Arad, Wolf Steinitzer, Iacob Winkler, Martin Deutsch și frații Neumann /aceștia doi aveau licență din anul 1849/). Fabrica de spirt și bere a orașului Arad din cartierul Șega era dată în chirie din 1850 lui Epstein și Deutsch. La Chișineu Schillinger iniția o fabrică de ulei. La Micălaca, lângă Arad, Isac Berger avea o „Spiritus fabrique”; Paul Steinitzer avea una la Mocrea („Spiritus Dampf Brennerei”) iar Moritz Werner o alta la Sântana, din anul 1852. Rosenbluh Samu avea un atelier de pipe ceramice.

Numărul meseriașilor și al fabricantilor din întregul oraș ajunsese în 1857 la 1348 de patroni. Încât se spunea că orașul ajunsese la un număr impresionant de meseriași înainte de Primul război mondial. Burghezia meșteșugărească și comercială evreiască ajunsese deja în anul 1861 atât de numeroasă încât un ecou în presa vremii din Pesta spunea că „dacă își vor arăta *Steuerbüchel*-urile, negreșit ei /îi/ vor întrece pe mulți dintre maghiari” și mult mai mult pe cei de expresie românească (români și aromâni, concuși de către cei mai numeroși).

Între cei 351 de comercianți în anul 1857, cei mai numeroși erau evreii. Din rândul acestora au apărut în generațiile următoare tot mai numeroși funcționari, avocați, constructori și ingineri și chiar artiști. Guttman Iacob a sculptat bustul rabinului Chorin Aron în 1846. Pictorul Szenes era originar din Arad. Sculptorul Rona, născut în Arad și domiciliat în Budapesta era autorul complexului statuar al Sfintei Treimi din fața Teatrului, inaugurat în 1901.

În anul 1868, legea emancipatoare pentru evrei însemna acceptarea religiei mozaice drept autonomă și egală în drepturi cu celelalte culte. Consecințele s-au văzut în scurt timp.

1) Membrii Societății Lloyd pentru bursa de cereale (în sediul inițial din Piața Avram Iancu) fac pașii pregătitori pentru înființarea Camerei de Comerț și Industrie, dezafiliată față de cea din Timișoara. La 28 noiembrie 1871 teritoriul acesteia cuprindea comitatele Arad, Zărand, Hunedoara, Cenad și Bichiș. În martie 1872 avea loc ședința plenară de constituire și aprobarea ministerială. Lista conducerii acesteia între anii 1872-1915 îi cuprindea, cu excepția lui Andrényi Carol senior, pe Wallfisch Paul, Deutsch Bernath, Grünwald Ferencz, Ottenberg Tivadar, Bettelheim Vihelm, Eleș Armin, Reihardt Iuliu, Steigerwald Alaios și alții. Între membrii interni ai aceleiași perioade din *secția comercială* îi enumerăm pe cei doi frați Bing, Blau Henrik, Domány Iosif, Hercz Miksa, Kohn Carol, Lustig Sigismund, Pollak Carol, Prinner Șamu, Rosenfeld Laios, Schulhof M., Ströbl Francisc și Tedeski Ioan. La *secția industrială* exceptându-i pe vreo trei-patru presupuși creștini, îi avem pe cei nume de rezonanță germană: Eckstein Gheorghe, Goldscheider Henrik, Mittelman F. D., Neuman Ede, Scharl Șamu și Steintzer A. J. Acest organism semi-instituțional a constituit un corp de presiune pentru Ministerul Comerțului și Industriei cât și pentru Ministerul de Finanțe în vederea accelerării progresului economic.

2) în 1886 s-a construit pe actualul Bulevard Decebal clădirea cu un etaj a Corpului industriașilor arădeni. Iar în piața Avram Iancu noul sediu al Corpului comercianților arădeni.

3) În 1897 era inaugurat noul sediu Lloyd-ului pe actualul Bulevard al Revoluției nr. 87. În același an era inaugurat sediul propriu al Camerei de Comerț și Industrie arădene (actualul Bulevard Dragalina la colț cu strada Gheorghe Lazăr).

4) Cea mai de seamă realizare a Camerei de Comerț și Industrie din Arad a fost considerată înființarea Buresi de Mărfuri și Valori în anul 1912.

5) În anul 1871 au avut loc alegerile de deputat parlamentar al orașului Arad. A câștigat avocatul evreu Chorin Francisc, fiind al doilea deputat evreu din regatul dualist al Ungariei.

În conducerea Societății pe Acțiuni a băilor Neptun de la Mureș îi numărăm pe Eleș Armin, dr. Keresztes Iuliu, dr. Paris Laios etc.

*** Perioada de la începutul sec. XX până la Războiul II Mondial nu este tratată în prezenta expunere**